

УДК 343.2(477)

О. О. ЖИТНИЙ,*доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри кримінального права та кримінології**факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЧАСУ В СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Досліджено проблеми категорії часу в теорії кримінального права України, чинному вітчизняному законодавстві про кримінальну відповідальність та у практиці застосування норм кримінального права. В рамках загальної постановки питання про категорію часу в кримінальному праві, а також аналізу окремих випадків її використання у тексті Кримінального кодексу України встановлено, що категорія часу в сучасному кримінальному праві використана при визначенні атрибутів кримінального закону, ознак злочину або іншої поведінки, яка має кримінально-правове значення, темпорального виміру заходів кримінально-правового впливу та окремих їх елементів. Проаналізовано змістове навантаження словосполучення «під час ...» в Особливій частині кримінального законодавства, вказано його типовий зміст і недоліки застосування.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальний закон, ознаки злочину, час, об'єктивна сторона злочину.

Zhytnyi, O.O. (2015), "Some problems of time in the current criminal law of Ukraine" ["Деякі проблеми часу в сучасному кримінальному праві України"], *Pravo i Bezpeka*, No. 3, pp. 72–77.

Постановка проблеми. Будучи «продуктом» тривалих суспільно-політичних практик, створеним для забезпечення публічного контролю за соціальними процесами та індивідуальною поведінкою людини, кримінальне право увібрало в себе всі сучасні уявлення про зовнішній світ та його характеристики, що відобразилось у нормах та інститутах цієї галузі, у практиці їх застосування. Так, на основі сучасного розуміння категорії «час» фахівцями вибудовуються та інтерпретуються темпоральні (часові) характеристики сучасного кримінального права України, окремих складових його предмета та методу.

У кримінально-правовій доктрині до категорії часу звертаються при вивченні проблем часу вчинення злочину, чинності закону про кримінальну відповідальність у часі, строків у кримінальному праві, ознак кримінально значущої поведінки (наприклад, своєчасності захисту при необхідній обороні, своєчасності дійового каяття). Вивчення певних кримінально-правових феноменів у різні періоди їх існування вимагає застосування у наукових дослідженнях порівняльного діхронічного, порівняльного синхронічного та історичного методів. Чинний Кримінальний кодекс України надає прямі вказівки на час у більш ніж сорока приписах. У двадцяти п'яти його нормах вказано на темпоральні характеристики одночасності, своєчасності, тимчасовості. Називає цей закон й інші

основані на категорії часу поняття: «строк» (більш ніж півтори тисячі разів), «вік» (більше ніж двадцять разів), «період» (майже тридцять разів), «термін» (один раз). Певні періоди часу мають важливе значення для реалізації заходів кримінально-правового характеру: призначення й виконання всіх строкових видів покарань, погашення та зняття судимості, при реалізації деяких видів звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання і його відбування (наприклад, передача на поруки здійснюється на один рік; часом є давність як підстава звільнення від кримінальної відповідальності та покарання; часом вимірюється іспитовий строк, передбачений ст. 75 КК; час реально відбутого покарання утворює так звану формальну підставу передбаченого ст. 81 КК умовно-дострокового звільнення від відбування покарання тощо). При кваліфікації злочину з матеріальним складом обов'язковим є встановлення часу вчинення діяння та часу виникнення негативних змін (збитку, шкоди) в об'єкті кримінально-правової охорони, адже від цього залежить вирішення питання про причинний зв'язок між ними (його наявність чи відсутність). Як бачимо, темпоральні аспекти прямо або опосередковано притаманні багатьом нормам та інститутам кримінального права і діяльності з їх застосування й вивчення, що перетворює час і похідні від нього категорії із загальних філософських у ознаки (властивості,

якості) поведінки й діяльності, які є об'єктом кримінально-правового впливу та кримінально-правового регулювання [1, с. 5]. Тому категорія часу та пов'язані з нею характеристики й властивості сучасного кримінального права потребують ретельного вивчення, узагальнення і осмислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам часу в праві, темпоральному виміру правової реальності приділено певну увагу на сторінках юридичної літератури, однак у доктрині вітчизняного кримінального права відповідна проблематика, за невеликим винятком наукових праць, присвячених питанням чинності й дії кримінального закону в часі (М. Коржанський, Ю. Пономаренко), давності у кримінальному праві (Ю. Баулін, О. Дудоров, В. Клименко, В. Скибицький), причинного зв'язку (А. Музика, Н. Ярмиш), об'єктивної сторони злочину (М. Панов, Г. Чеботарьова), а також публікацій, де аналізуються злочини, об'єктивною ознакою яких є час, висвітлена поки що недостатньо. Тому саме з категорією часу в кримінальному праві так чи інакше пов'язане широке коло дискусійних або мало досліджених питань: правил обчислення строків давності та строків судимості; доцільності встановлення певної тривалості заходів кримінально-правового впливу; показників своєчасності/несвоечасності поведінки, яка тягне кримінально-правові наслідки; часу вчинення злочину і дії та чинності кримінально-правових норм; обґрунтованості врахування часу як криміноутворюючої ознаки чи ознаки, яка впливає на диференціацію та індивідуалізацію кримінальної відповідальності. У зв'язку зі значним обсягом проблематики часу в кримінальному праві **метою** цієї статті є загальна постановка питання про категорію часу в кримінальному праві та аналіз окремих випадків її використання у тексті вітчизняного Кримінального кодексу.

Виклад основного матеріалу. Час є умовою можливості руху, зміни, розвитку, універсальною та всеохоплюючою формою протікання усіх механічних, органічних, психічних процесів, формою буття, без якої воно неможливе [2, с. 6]. У філософії, психології та фізиці час розглядається як такий, що може існувати в трьох формах: реальний, що є зовнішньою характеристикою реальності, яка розгортається в ньому й вимірюється за його допомогою; перцептуальний (психологічний), який є відображенням об'єктивного часу у свідомості суб'єкта; концептуальний, з допомогою якого створюються абстрактні моделі, що є способом науко-

вого пізнання реального і перцептуального часу [3, с. 225]. Всі ці форми часу відомі кримінальному праву. Як усі інші явища об'єктивного світу, кримінально-правовий вплив існує (виникає, розгортається) у просторово-часовому континуумі, тобто реальний час стає тим «абсолютним, об'єктивним атрибутом кримінального закону, що є формою послідовних його існувань одномірно й односпрямовано від минулого до майбутнього» [4, с. 55]. При встановленні ознак конкретних злочинів, перевірці чинності в часі кримінально-правових норм, обчисленні необхідних для їх реалізації строків та при вирішенні інших пов'язаних з часом кримінально-правових питань фахівці оперують уявленням про реальний час як категорію, що відображає тривалість фізичних явищ та реальну послідовність певних подій. Призначаючи строкове покарання, суд вимірює його за допомогою астрономічного часу, тобто у певних календарних величинах. Отже, для практики застосування кримінального закону важливий, перш за все реальний час, адже він виступає об'єктивною характеристикою врегульованих ним явищ [3, с. 226].

Концептуальний час у кримінальному праві відображають змодельовані законодавцем (і відповідно, передбачені ним у приписах КК) заходи кримінально-правового впливу та їх темпоральні характеристики. Маються на увазі, зокрема, всі строкові покарання (позбавлення волі, арешт, обмеження волі, громадські роботи, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо), іспитові терміни (ст. 47, 75, 81 КК), строки погашення судимості (ст. 89 КК) тощо. Одиницею часу, яку використовує законодавець при їх конструюванні, найчастіше є календарний рік (наприклад, роками вимірюються строк позбавлення волі та строк давності), рідше – місяць (арешт), доба (арешт щодо повнолітніх), година (громадські роботи). Таким чином забезпечується вимога визначеності покарання у кримінальному законі, яка є похідною від принципу законності кримінального права.

Для строкових видів покарань певні періоди часу, визначені законодавцем та індивідуалізовані у вирокі судом, вказують на прогнозовану межу часу досягнення щодо конкретного правопорушника позитивного ефекту, який називається метою покарання (виправлення засудженого, запобігання вчиненню ним нових злочинів). Дозований таким чином вплив має «розворушити» правосвідомість особи, привчити її до необхідних соціальних норм та пригнітити її негативні звички й навички. Як зазначає

О. Ф. Міцкевич, таке «тренування у законослухняній поведінці» має бути настільки тривалим, наскільки міцно правопорушник прив'язаний до кримінальних стандартів поведінки та наскільки великі прагнення й завзятість він виявив у їх реалізації [5, с. 266–267]. У цьому випадку мова йде також про суб'єктивне відчуття людиною перебігу (плину) власного життя, тобто про час перцептуальний. Саме з таким розрахунком законодавець «трансляє» в суспільство інформацію, спрямовану на досягнення кримінальним покаранням (а отже й кримінальним правом в цілому) загальнопревентивного ефекту. Наприклад, за граничної тривалості життя середньостатистичного жителя України в шістьдесят п'ять років призначене певному засудженому покарання у виді позбавлення волі строком на п'ять років охоплює дуже значну (майже одну десяту) частину його життя. Такий суттєвий період, упродовж якого людина відчуває обмеження прав та свобод, може, на думку законодавця, відвернути від намірів вчиняти злочини інших осіб, здатних екстраполювати цю інформацію на власне відчуття тривалості життя.

Розглядаючи темпоральні проблеми у кримінальному праві, звернемо увагу на значення часу серед ознак складу злочину. Один із основоположників вчення про об'єктивну сторону злочину В. М. Кудрявцев заперечував проти визнання його самостійним елементом об'єктивної сторони складу злочину, оскільки вважав, що час лише характеризує діяння (дію чи бездіяльність) злочинця [6, с. 10]. Однак сьогодні в доктрині кримінального права переважає позиція, що визнає за часом роль самостійної об'єктивної ознаки злочину, яка може бути передбачена кримінально-правовою нормою та підлягає в таких випадках обов'язковому встановленню правозастосовцем. Час вчинення злочину розглядається (поряд із місцем злочину, обстановкою злочину, знаряддями й засобами вчинення злочину) як одна із самостійних факультативних ознак, що характеризують об'єктивну сторону складу злочину та визначають об'єктивне середовище, в умовах якого вчиняється суспільно небезпечна дія або бездіяльність [7, с. 7]. При цьому найчастіше зазначається, що час вчинення злочину – це певний часовий період, протягом якого вчиняється діяння та настають його наслідки [8, с. 149; 9, с. 91].

Логічно припустити, що при описанні складів злочинів, до об'єктивних ознак яких включено час, законодавець користується (має користуватись) відповідною типовою термінологією, «часовими поняттями». У зв'язку з цим

доцільно проаналізувати (з урахуванням їх доктринальної інтерпретації в сучасній кримінально-правовій науці) деякі випадки використання у тексті Особливої частини КК для опису ознак певних злочинів словосполучення «під час», яке в українській мові означає «о тій порі, коли щось триває, відбувається» [10, с. 949]. Так, зазначена ознака присутня в конструкції «під час виконання ... обов'язків» у диспозиціях ч. 1 та 2 ст. 342 КК «Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб». Дослідивши зміст цієї статті, В. І. Осадчий дійшов висновку, що вона обмежує час, упродовж якого може бути вчинено посягання, кваліфіковане за вказаною статтею. «Цей час визначається лише рамками безпосереднього виконання службових обов'язків», – вказує фахівець [11, с. 128–129]. В інших схожих випадках ознака «під час» є «прихованою» і у тексті статті законодавцем не згадується. Наприклад, це стосується диспозиції ст. 404 КК «Опір начальникові або примушуванню його до порушення службових обов'язків». Як слушно зазначено в науковій літературі, її «викладено таким чином, що кваліфікувати за цією статтею можливо лише у випадках вчинення злочину під час виконання потерпілим своїх обов'язків з військової служби» [12, с. 38].

Іншого змісту аналізованій ознаці надано в складах інших злочинів. Так, використавши її у словосполученні «під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» при описанні посягання у ст. 272 КК «Порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою», законодавець мав на увазі, що виконання таких робіт – це середовище, діючи в якому винна особа порушує певні правила, які існують у сфері забезпечення безпеки виробництва. Тому під час кримінально-правової характеристики такого злочину деякі фахівці вважають ознаку «під час» або іманентно притаманною діянню (і не згадують окремо під час аналізу його складу), або пов'язують її з обстановкою (а не часом) вчинення злочину [13, с. 97; 14, с. 529]. Наявна вказівка на час і у диспозиції ст. 236 КК «Порушення правил екологічної безпеки» у конструкції «під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації». Як зазначають фахівці, вона означає, що «порушення порядку проведення

екологічної експертизи утворює склад ... злочину лише у випадку, коли це порушення пов'язане з проектуванням, розміщенням, будівництвом, реконструкцією, введенням в експлуатацію, експлуатацією або ліквідацією підприємств, споруд, пересувних засобів чи інших об'єктів» [15, с. 108]. Отже, в цьому випадку час вказує, що певні порушення з боку особи відбуваються в процесі певної її діяльності, та свідчить про зв'язок цієї діяльності за певним порушенням.

Певний час вчинення злочину визнається однією з обов'язкових ознак об'єктивної сторони привілейованого виду умисного убивства, передбаченого ст. 117 КК («Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини») [14, с. 47; 16, с. 158]. Так, в кримінально-правових дослідженнях ознака «під час пологів» інтерпретується як «певний проміжок часу, який триває з моменту появи будь-якої частини тіла дитини з утроби матері і завершується із закінченням пологів» [17, с. 40]. Це означає, що вказана вище ознака вимагає збігу в часі двох процесів: пологів та позбавлення життя, тобто мова іде про їх одночасність. Водночас, у літературі з кримінального права неодноразово наголошувалося, що пом'якшення кримінальної відповідальності за передбачене ст. 117 КК убивство зумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю й пологами. Деякі автори пов'язують таке рішення законодавця також з тимчасовим психічним розладом, який послаблює здатність жінки усвідомлювати свої дії та керувати ними [18, с. 61]. Вивчення наукових розробок цього питання дозволяє стверджувати, що ознака «під час пологів» насправді характеризує, у завуальованій формі, не об'єктивний вимір перебігу посягання на життя новонародженого (час вчинення злочину як такий), а специфічний психофізіологічний стан суб'єкта злочину (породіллі), тобто суб'єктивну ознаку, яка й є справжньою причиною конструювання привілейованого складу умисного

убивства. Зокрема, В. Навроцький прямо стверджує з цього приводу, що «слід вираховувати не скільки минуло часу з моменту родів, а враховувати стан матері на період вчинення ... посягання» [16, с. 159]. У цьому зв'язку посилення на час для позначення суб'єктивного стану особи слід визнати дискусійним техніко-юридичним рішенням законодавця та продовжити обговорення способу викладу ознак зазначеного виду умисного вбивства.

Як видно з викладеного, наявність в кримінальному праві численних темпоральних характеристик, які стосуються властивостей злочину або іншої поведінки, котра має кримінально-правове значення, атрибутів кримінального закону, темпорального виміру заходів кримінально-правового впливу та окремих їх елементів, вимагає від галузевої юридичної доктрини подальшого осмислення й розробки проблем, які так чи інакше пов'язані з категорією часу [19, с. 34]. Водночас, навіть стислий огляд кримінального законодавства дозволяє погодитись із тим, що вказівка про час як криміноутворюючу ознаку характеризує, як правило, не час як такий (астрономічний час), а деякий відрізок, період, в який відбуваються події, які здійснюють якісний вплив на злочин [20, с. 164]. У більшості випадків наявність серед прямо передбачених в законі чи прихованих в змісті кримінально-правової норми ознак того чи іншого злочину такої, що закріплена словосполученням «під час ...», вказує на збіг певних фактів (явищ, подій, актів поведінки іншої особи чи самого винного), один з яких є суспільно небезпечним діянням. Іноді ж оперування законодавцем категоріями часу в описанні злочинів не має прямого відношення до реального чи концептуального часу, не стосується тривалості перебігу певних процесів, а є елементом характеристики інших об'єктивних (обстановки, поведінки потерпілого) чи суб'єктивних (психофізіологічний стан суб'єкта) сторін злочинів.

Список використаних джерел

1. Рабінович П. Час у праві (темпоральні властивості діяльності як об'єкт правового регулювання) / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – Вип. 3 (18). – С. 3–13.
2. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального Батия / Г. Е. Зборовский. – Свердловск : СЮИ, 1974. – 221 с.
3. Оборотов І. Г. Темпоральний вимір правової реальності / І. Г. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 223–228.
4. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю. А. Пономаренко. – Київ : Атіка, 2005. – 288 с.
5. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия / А. Ф. Мицкевич. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 329 с.
6. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 242 с.

7. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко. – Ростов : Изд-во Рост.ун-та, 1977. – 230 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2015. – 528 с.
9. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студентів ВНЗ / П. Л. Фріс. – Київ : Атіка, 2004. – 488 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків : Школа, 2008. – 1008 с.
11. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності : монографія / В. І. Осадчий. – Київ : Атіка, 2004. – 336 с.
12. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін. ; за ред. М. І. Панова. – Харків : Право, 2011. – 184 с.
13. Кримінальне право (Особлива частина). Т. 2 : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Луганськ : Елтон – 2, 2012. – 780 с.
14. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Харків : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.]. – 1040 с.
15. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика [практ. посіб.] / О. О. Дудоров, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан / за ред. О. О. Дудорова ; МВС України, Луганськ. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 616 с.
16. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – Київ : Знання, КОО, 2000. – 771 с.
17. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Старко Оксана Леонтіївна. – Київ, 2007. – 225 с.
18. Кримінальне право України (Особлива частина) : підручник / [А. В. Байлов, А. А. Васильєв, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.
19. Житний О. О. Категорія часу у кримінальному законодавстві і праві України / О. О. Житний // Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., [22 трав. 2015 р., м. Харків] / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінал. асоц. України. – Харків : ХНУВС, 2015. – С. 33–34.
20. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та (СПб.), 2004. – 301 с.

Надійшла до редколегії 30.09.2015

ЖИТНЫЙ А. А. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВРЕМЕНИ В СОВРЕМЕННОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Работа посвящена исследованию проблем категории времени в теории уголовного права Украины, действующему отечественном законодательстве об уголовной ответственности и практике применения норм уголовного права. Её целью является общая постановка вопроса о категории времени в уголовном праве, а также отдельных случаев её использования в тексте Уголовного кодекса Украины. Установлено, что категория времени в современном уголовном праве использована при определении атрибутов уголовного закона, признаков преступления или иного поведения, имеющего уголовно-правовое значение, темпорального измерения мер уголовно-правового воздействия и отдельных их элементов. Проанализирована смысловая нагрузка словосочетания «во время ...» в Особенной части уголовного законодательства. Указано его типичное содержание и недостатки применения.

Ключевые слова: уголовное право, уголовный закон, признаки преступления, время, объективная сторона преступления.

ZHYTNYI O. O. SOME PROBLEMS OF TIME IN THE CURRENT CRIMINAL LAW OF UKRAINE

The problems of the category of time in the theory of criminal law of Ukraine, the current domestic legislation on criminal liability and practice of using criminal law norms are studied.

In the frames of the total addressing the issue of the category of time in criminal law, as well as analysis of individual cases of its use in the text of the Criminal Code of Ukraine it is established that the category of time in the current criminal law is used while determining the attributes of the criminal law («the validity of the law on criminal liability in time»), temporal features of a crime or other conduct that has criminal and legal significance («time of committing the offence», «timely assistance of solving a crime», «early correction of a person»), temporal measurement of criminal and legal influence's measures and its individual elements. The semantic filling of the phrase «while» in

the Special Section of criminal legislation is analyzed; its typical content and disadvantages of usage are stated.

It is concluded that in most cases the presence of such a feature as enshrined by the phrase «while ...», among directly provided in the law or hidden features of a crime in the content of the criminal and legal norm, indicates on the coincidence of certain facts (phenomena, events, acts of conduct of another person or the perpetrator himself), one of which is a socially dangerous act.

Sometimes address of a legislator to the category of time in the description of crimes does not have the direct relation to the real or conceptual time, is not related to the duration of the course of certain processes, but is an element of characteristics of other objective (situation, behavior of the victim) or subjective (psycho-physiological state of the subject) parties of crimes.

Keywords: *criminal law, criminal legislation, crime features, time, actus reus.*
